

ΟΔΟΝΤΟΦΡΑΚΤΑ ΚΕΡΑΤΟΦΟΡΑ ΚΡΑΝΗ *

(ΤΟ ΚΡΑΝΟΣ ΤΟΥ ΠΟΛΕΜΙΣΤΟΥ ΤΩΝ ΣΠΑΤΩΝ)

Ὁ Ὅμηρος παρέχει τὴν ἀρχαιοτέραν γραπτὴν μνείαν περὶ κράνους μυκηναϊκῆς ἐποχῆς κατεσκευασμένου ἐκ θαμέων λευκῶν ὀδόντων ἀργιόδοντος ὅς ἐν τῇ Δολωνείᾳ : τὸ κράνος τοῦτο προήρχετο ἐξ Ἑλεῶνος καὶ κατόπιν περιῆλθεν εἰς τὸν Μηριόνην¹. Πολλὰ ὑπῆρξαν τὰ εὐρήματα αὐτῆς τῆς κατηγορίας κρανῶν, ἐν στοιχεῖον ὅπερ ἐπεβεβαίωσεν — ἅπαξ ἔτι — τὴν ἀπὸ μακροῦ κτηθεῖσαν γνῶσιν, ὅτι ὁ Ὅμηρος περιγράφει πραγματικὰς καταστάσεις καὶ πράγματα τῆς Μυκηναϊκῆς Ἑλλάδος, οὐχὶ δὲ φανταστικούς κόσμους.

Ὁ WACE ἐκ τῶν εὐρημάτων του τῶν θαλαμοειδῶν τάφων τῶν Μυκηναίων ἐπεχείρησε τὴν πρώτην ἀναπαράστασιν παρομοίου κράνους ἀρκούμενος εἰς τοὺς αὐτόθι εὐρεθέντας χαυλιόδοντας ἀκέρων καὶ τὸν μοναδικὸν διασωθέντα γνωστὸν κύμβαχον².

Ὁ EVANS ἐχαρακτήρισεν³ ὡς προδρομούς τοῦ « κλασσικοῦ » μυκηναϊκοῦ κράνους — τοιοῦτο θεωρεῖται τὸ ἐπὶ τοῦ σφραγιδολίθου τοῦ Βαφειοῦ παριστανόμενον⁴ — κράνη λήγοντα εἰς κορυφήν, διακεκοσμημένα διὰ κεράτων, τὰ ὅποια ἴσως ἀπετέλεσαν τὴν ἀρχικὴν μορφήν ἑνὸς κρητικοῦ γραμμικοῦ σημείου ἐμφανιζομένου ἡμικονογραφικῶς (semi-pictorial) ἤδη ἐπὶ τῶν εἰς τὴν πρωιμοτάτην φάσιν τῆς MM II ἀναγομένων ἐνεπιγράφων πηλίνων πινακίδων τῶν Μαλίων.

Αὐτὰ τὰ κέρατα εἶναι γνωστὰ ἐκ παραστάσεων κρανῶν τῆς Μυκηναϊκῆς καὶ Μινωικῆς περιόδου εἰς ποικίλας μορφάς. Ἡ τοποθέτησίς των ἐπίσης ἐπὶ τοῦ κράνους διαφέρει εἰς πολλὰς περιπτώσεις. Μοναδικὸν ἀληθῶς εὖρημα — καὶ τὸ τελειότερον τὸ ὅποιον θὰ ἠδύνατο νὰ ὑπάρξῃ — ἀποτελεῖ ὁ γνωστὸς καὶ ἀνωτέρω μνημονευθεὶς σφραγιδολίθος τοῦ Βαφειοῦ, ὁ φέρων παράστασιν κράνους μετὰ ζεύγους κεράτων κριοῦ (εἰκ. 1).

* Θεομᾶς ἐκφράζω τὰς εὐχαριστίας μου πρὸς τὴν Α.Ε. τὸν Ὑφυπουργὸν Ἑθνικῆς Ἀμύνης κ. Χουρδάκη διὰ τὴν παρασχεθεῖσάν μοι ἄδειαν δημοσιεύσεως, καὶ τὴν ἐγνώμοσύνην μου πρὸς τὸν καθηγητὴν κ. Σπυρ. Ν. Μαρινάτον διὰ τὰς πολυτίμους ὑποδείξεις του.

¹ Ἰλιάς Κ 261 - 265

*ἀμφὶ δὲ οἱ κνέην κεφαλῆφιν ἔθηκεν
οἰνοῦ ποιητὴν πολέων δ' ἐντισθεν ἰμάσιν
ἐνέτατο στερεῶς, ἔκτισθε δὲ λευκοὶ ὀδόντες
ἀργιόδοντος ὅς θαμέες ἔχον ἐνθα καὶ ἐνθα
εὐ καὶ ἐπισταμένως μέσση δ' ἐνὶ πῖλος ἀρήρει.*

² A. J. B. WACE, Chamber Tombs at Mycenae ἐν Archaeologia 82, Oxford 1932, σ. 212 ἐξ., εἰκ. 38 κάτω τοῦ αὐτοῦ : Mycenae, An Archaeological History and Guide, Princeton 1949, σ. 58, 60 εἰκ. 78b.

³ A. EVANS, Palace of Minos IV, σ. 867 - 8.

⁴ Χρ. ΤΣΟΥΝΤΑΣ, AE 1889, σ. 169, πίν. 10_{στ}. Ἄρ. Ἑθν. Μουσ. 1781. Corpus der minoischen und mykenischen Siegel: Band I: Die minoischen und mykenischen Siegel des Nationalmuseums in Athen. Berlin 1964, σ. 293 ἀρ. 260.

Τὸ σύνολον τοῦ σφραγιστικοῦ πεδίου τοῦ σαρδίου τούτου κατέχει τὸ κράνος μετὰ τῶν κεράτων καὶ τινων παραπληρωματικῶν σχεδιασμάτων ἐκατέρωθεν καὶ ὑπερθε-
 τῶν κράνουσ. Τὸ κράνος ἔχει κωνικὴν μορφήν ἢ ἔτι κάλλιον ἡμίσεος ὤου καὶ καταλήγει εἰς
 κορυφήν μετὰ κυμβάχου, ἐκ τοῦ ὁποίου ἐκφύονται δύο παρυροειδεῖς κεραῖαι πρὸς ὑπο-
 δήλωσιν προφανῶς τοῦ λόφου. Ἐξωτερικῶς ἀποτελεῖται ἐκ τριῶν σειρῶν κατειργασμέ-
 νων χαυλιοδόντων τοποθετημένων «ἐνθα καὶ ἐνθα». Ἐκατέρωθεν τῆς κορυφῆς ἐκ κα-

Εἰκ. 1. Σφραγιδόλιθος Βαφειοῦ.

τωτέρων καὶ ἐκ διαμέτρου ἀντιθέτων σημείων ἀναπτύσσονται ἑλικοειδῶς τὰ δύο κέ-
 ρατα κριοῦ σχηματίζοντα πλήρη σχεδὸν κύκλον.

Πρῶτος ὁ ΤΣΟΥΝΤΑΣ, ὅστις καὶ πρῶτος βεβαίως ἠρμήνευσε μετ' ἐκπληττούσης
 ὀξυδερκείας τὸ σύνολον¹ τῶν θαυμαστῶν πολυτίμων λίθων τοῦ τάφου τούτου, ὑπέθε-
 σεν ὅτι παρίσταται πῖλος κεκοσμημένος διὰ δύο κεράτων κριοῦ, βασιζόμενος ἐν πολ-
 λοῖς εἰς ἕτερον ἐξ ἐλεφαντοστοῦ εὔρημά του ἐκ Μυκηνῶν². Ἡ γνώμη αὐτῆ τοῦ
 ΤΣΟΥΝΤΑ νομίζομεν ὅτι εἶναι ἡ μόνη ὀρθή. Ἐκ τῶν περὶ τοῦ αὐτοῦ κράνουσ διαλαβόν-
 των, οἱ PERROT-CHIRIEZ³, ὁ S. REINACH⁴, ὁ W. REICHEL⁵, ὁ ΣΤΑΗΣ⁶ καὶ ὁ

¹ Περὶ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐκ Βαφειοῦ πολυτίμων λί-
 θων ἰδὲ J. H. BETTS, AJA 70, 1966, σ. 368-369.

² Χρ. ΤΣΟΥΝΤΑΣ, ΑΕ 1888, πίν. 8₁.

³ G. PERROT-CH. CHIRIEZ, Histoire de l'Art
 dans l'Antiquité, τ. VI: La Grèce primitive, l'art
 mycénien, Paris 1894, σ. 855, εἰκ. 428.

⁴ DAREMBERG-SAGLIO, Dictionnaire des Anti-

quités, τ. II, 1896, ἄρθρον Galea, σ. 1438 εἰκ. 3438

⁵ W. REICHEL, Homerische Waffen², Wien 1901,
 σ. 105 εἰκ. 41, ἰδίᾳ ἐν σ. 107.

⁶ V. STAIS, Collection Mycénienne du Musée
 National, II, 1η ἔκδ. Athènes 1909, σ. 151 ἀρ. 1781
 2α ἔκδ. Athènes 1915, σ. 91 καὶ σ. 177 ἀρ. 1781.

EVANS¹ ἐδέχθησαν ὅτι πρόκειται περὶ κεράτων κριοῦ. Οἱ LEVI², MYLONAS³ καὶ KENNA⁴ τὰ ἐθεώρησαν ὡς ἀπλᾶ κέρατα. Ὁ KARO⁵ τὰ ἐχαρακτήρισε ὡς συμμετρικὰ ἑκατέρωθεν λόφου κέρατα Ἀμμωνος, ἐν ᾧ ὁ KUKAHN⁶ τὰ ἠρμήνευσε ὡς λόφους ὁμοιάζοντας πρὸς κέρατα Ἀμμωνος καὶ ὡς συγκείμενα ἐκ χαυλιοδόντων, σημειῶν προσέτι τὴν ἐξ Ἀνατολῆς καταγωγὴν των. Ἡ LORIMER⁷ κλίνει πρὸς τὴν γνώμην ὅτι ἀπετέλουν ζεῦγος σκληρῶν λόφων ἐντὸς ὑποδοχέων, ὑποπεύουσα ἐπίσης ὡς πιθανὴν τὴν ἐξ Ἀνατολῆς καταγωγὴν τοῦ θέματος τοῦ σφραγιδολίθου. Ὁ HAFNER⁸ ἐχαρακτήρισε αὐτὰ ὡς ἀποφύσεις, αἵτινες ἐνελίττονται ὡς τὰ ὄστρεα οἱ Ἀμμωνῖται. Ἡ Α. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ⁹ τέλος θεωρεῖ αὐτὰ ἀπλῶς ὡς τοὺς λόφους τοῦ κράνου. Ἀπλὴν μνεῖαν τοῦ σφραγιδολίθου ποιοῦνται ἡ LAMB¹⁰, ὁ ZERVOS¹¹, ὁ PICARD¹² καὶ οἱ H. GALLET DE SANTERRE καὶ J. TRÉHEUX¹³.

Καθ' ἡμᾶς παραμένει γεγονός ἀναμφισβήτητον, ὅτι αὐτὰ τὰ δύο ἐκ τοῦ κράνου ἐκπηδῶντα ἐλικοειδῆ ἀποτελοῦσι ζεῦγος κεράτων κριοῦ. Τὸν κύριον λόγον — πλὴν τοῦ σχήματός των — παρέχει αὐτῇ αὐτῇ ἡ ἀπεικόνισις των, συγκεκριμένως δὲ ἡ ἐπακριβὴς ἀπόδοσις τῶν αὐλακώσεων (χαραγῶν) τῶν κεράτων κριοῦ. Ἀνάλογα παραδείγματα δὲν ἔχομεν ἱκανά. Εἶναι ὅμως τοσοῦτον ἐνδεικτικά, ὥστε νὰ μὴ δύναται νὰ ὑπάρξῃ γνώμη περὶ τοῦ ἀντιθέτου. Ὡς εἶναι φυσικόν, τὸ σύνολον τῶν ἐκ χαυλιοδόντων κάρων κρανῶν τῆς Κρήτης καὶ τῆς Μυκηναϊκῆς Ἑλλάδος δὲν ἔφερον ζεῦγος κεράτων εἰς τὰ πλευρὰ ἢ κέρας εἰς τὸ μέτωπον τοῦ κράνου. Αὐτὰ τὰ κέρατα εἶχον ἰδιαιτέραν σημασίαν, ἐξεπλήρουσαν ὠρισμένον προορισμόν, περὶ οὗ θὰ διαλάβωμεν ἀλλαχοῦ.

Ἔνια τῶν παραδειγμάτων αὐτῶν — πλὴν τοῦ λίθου τοῦ Βαφειοῦ — ἀναφέρομεν:

1 A. EVANS, P. of M. IV, σ. 690, εἰκ. 675 καὶ σ. 868 εἰκ. 859.

2 D. LEVI, Annuario 8/9, 1925/6, σ. 87 ἀρ. 6.

3 G. E. MYLONAS, AJA 55, 1951, σ. 144, εἰκ. 7e, ἔνθα τὸ κράνος κατατάσσεται εἰς τὴν μετὰ κεράτων κατηγορίαν κρανῶν.

4 V. E. G. KENNA, Cretan Seals, Oxford 1960, σ. 90, εἰκ. 171, ὅστις ἐτόνισε τὴν ἡμισπειροειδῆ μορφήν (half-spiral) τῶν κεράτων καὶ τὴν ἰσορροπίαν, ἣτις ἐπιτυγχάνεται μετὰ τοῦ κωνικοῦ σχήματος κράνου καὶ τοῦ μεγέθους τῶν ἀντιθετικῶς ἐκπηδῶντων κεράτων.

5 G. KARO, Die Schachtgräber von Mykenai, München 1930/3, σ. 218 σημ. 1 καὶ ἰδίᾳ ἐν σ. 219, ἔνθα τονίζει ὅτι Der Helm besitzt sogar zwei symmetrische «Ammonshörner» jederseits eines Mittelbusches.

6 ER. KUKAHN, Der griechische Helm (Teil I Frühgeschichte), Marburg 1936, σ. 4-5. Αἱ ἐκφράσεις γερμανοῦ ἔχουν ὡς ἀκολούθως: «Beide Büsche wachsen wie ein Ammonshorn eingedreht». «Diese Büsche sind mit Eberzähnen besetzt». «Der Hörnerbesatz lässt an östliche Vorbilder denken».

7 H. L. LORIMER, Homer and the Monuments, London 1950, σ. 216-7, εἰκ. 20, σ. 224, 226 καὶ 227.

8 G. HAFNER, Geschichte der griechischen Kunst, Zürich 1961, ἐπὶ λέξει ἀναφέρει ἐν σ. 34 εἰκ. 20:

«Er hat spitze Bienenkorbform und zwei Ansätze, die sich wie Ammoniten einrollen».

9 Τὸ πρῶτον ἔδωκεν αὐτὴν τὴν ἐρμηνείαν — μὴ δεχομένη ὡς ἀληθινὴν τὴν γνώμην τοῦ ΤΣΟΥΝΤΑ — ἡ κ. ΞΕΝΑΚΗ - ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ ἐν τῇ μονογραφίᾳ περὶ τοῦ γνωστοῦ πελέκεως τῆς συλλογῆς Γιαμαλάκη ἐν BCH 77, 1953, σ. 48 σημ. 2₃, σ. 49, ἰδίᾳ δὲ ἐν σ. 52-53. Ἀκολούθως ἐν τῇ λαμπρᾷ ἐκδόσει τῶν σφραγιδολίθων τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν, ἔνθα ἠρμήνευσε τὰ μὲν κέρατα αὐτὰ ὡς λόφους τοῦ κράνου, τὰς δὲ μετὰ αὐτῶν κεραίας τοῦ λόφου ὡς παυροειδῆ ἐπιθέματα (ἰδὲ ἀνωτ. σ. 119 σημ. 4). Τέλος ἐν τῇ νεωστὶ κυκλοφορησάσῃ διατριβῇ αὐτῆς, ἔχουσαν ὡς τίτλον «Μυκηναϊκὴ Σφραγιδολογία», Ἀθῆναι 1966, σ. 41, ὑποθέτει ὅτι «ἡ περικεφαλαία αὐτῆ τοῦ Βαφειοῦ δὲν ἀποκλείεται νὰ ἔχη μαγικὸν χαρακτῆρα» καὶ ὅτι «ἡ ἀπλοποίηση τῆς εἰκόνος πού ὀφείλεται στὸ μικρὸ τῆς μέγεθος, ἔχει σὰν ἀποτέλεσμα νὰ παραλειφθοῦν οἱ λεπτομέρειες» ἔτσι καὶ αὐτὲς οἱ παραστάσεις δὲν προσφέρουν πολλὰ στοιχεῖα (:) γιὰ τὴν περικεφαλαία αὐτοῦ τοῦ τύπου».

10 BSA 25, 1921-23, σ. 225.

11 CHR. ZERVOS, L'art en Grèce, Athènes 1934, πίν. 38 ἀνω ἀριστερᾶ.

12 CH. PICARD, AE 1937, σ. 85 σημ. 2.

13 BCH 71-72, 1947-8, σ. 156 σημ. 4.

α) Τὸ ζευγος δύο ἐκ Μιδέας (Δενδρῶν) μολυβδίνων κεράτων¹ — βούδς προφανῶς — τὰ ὅποια ἀνευρέθησαν παρὰ τοὺς πόδας τοῦ ταφέντος βασιλέως ὁμοῦ μετὰ διαφόρων ἄλλων ὄπλων καὶ τὰ ὅποια γενικῶς θεωροῦνται ὡς ἀνήκοντα εἰς κράνος καὶ

β) Τὸ ζευγος τῶν ἐξ ἔλεφαντοστοῦ κεράτων ἐκ τοῦ πέμπτου λακκοειδοῦς τάφου τοῦ Α ταφικοῦ περιβόλου τῶν Μυκηνῶν². Τὰ κέρατα αὐτὰ φέρουσιν ἀυλακώσεις (χαραγὰς) κατὰ μίμησιν προφανῶς τῶν χαραγῶν τῶν κεράτων κριοῦ καὶ δύο ὅπας εἰς τὴν ἀντίστοιχον ὑποκάτω σχηματιζομένην ἐπιμήκη ἐπιφάνειαν. Κατὰ τὸν KARO ἀπετέλουν διακοσμητικὰ στοιχεῖα κράνους, συμμετρικῶς χρησιμοποιηθέντα. Τὸ στοιχεῖον τοῦτο θεωροῦμεν σημαντικώτατον, διότι ἀποκτᾶται ἢ γνῶσις ὅτι κατὰ τὴν μυκηναϊκὴν ἐποχὴν ἐχρησιμοποιοῦντο εἰς τὰ κράνη κέρατα ἐξ ἔλεφαντόδοντος, προφανῶς εἰς τὰς δύο πλευρὰς τοῦ κράνους.

Ἐξ ἄλλου παραστάσεις κρανῶν ὀδοντοφράκτων μεθ' ἑνὸς μόνου κέρατος, ὅπερ ἐκπηδῶν ἐκ τῆς προσθίας ὄψεως τοῦ κράνους καὶ διαγράφον πλήρη σχεδὸν κύκλον, καταλήγει ἀκριβῶς ὅπισθεν τοῦ κυμβάχου τοῦ κράνους, ἔχομεν ἐκ Κρήτης καὶ ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος³.

Τὴν ἀπόδειξιν ὅτι κράνη ἔφερον ἤδη κατὰ τὴν μυκηναϊκὴν ἐποχὴν ζευγος κεράτων κριοῦ, ἐκτὸς τῶν παραδειγμάτων τοῦ Βαφειοῦ καὶ τοῦ ἀντιστοίχου τοῦ πέμπτου βασιλικοῦ τάφου τῶν Μυκηνῶν, δίδει κατὰ τρόπον ἀναμφισβήτητον ἢ μικρὰ ἐξ ἔλεφαντόδοντος κεφαλὴ πολεμιστοῦ τοῦ θολωτοῦ τάφου τῶν Σπάτων⁴ (εἰκ. 2). Ἡ κεφαλὴ

1 AXEL W. PERSSON, *The Royal Tombs at Dendra near Midea*, Lund 1931, σ. 64, εἰκ. 39. Ἐπίσης παρὰ LORIMER, ἔ.ἀ. 224. Περὶ τὴν κεφαλὴν τοῦ αὐτοῦ ταφέντος βασιλέως τοῦ ἐν ἔτει 1926 ἀνασκαφέντος θολωτοῦ τάφου τῶν Δενδρῶν ἀνευρέθησαν καὶ ὠρισμένα μέρη κράνους ὑπὸ μορφὴν κατεργασμένων χαυλιοδόντων καὶ ἀπολήξεων τῆς κόμης ὑπὲρ τὸν ἀνθῆνα (PERSSON, ἔ.ἀ. σ. 64 εἰκ. 41). Παρομοίαις ἀπολήξεις ὁ καθ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ ἐμιμήσει πρὸς τὰ ο-πα-βο-τα κο-ου-το τῶν πινακίδων, ὡς ἀντικείμενα κρεμάμενα, οἰοεὶ ἐπάορτα, τὰ ὅποια, ὑπὸ μορφὴν πλακῶν, ἐκάλυπτον τὸν τράχηλον χωρὶς νὰ παρακαλύωνται αἱ κινήσεις τῆς κεφαλῆς (Πρακτικά Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν 37, 1962, σ. 72-78). Τὰ μέρη αὐτὰ τοῦ κράνους τῆς Μιδέας (Δενδρῶν) εἶναι πεποιημένα ἐξ ὑαλομάζης, τοῦθ' ὅπερ ἐπιτρέπει τὴν ὑπόθεσιν ὅτι πιθανῶς πρόκειται περὶ τελετουργικοῦ ἢ νεκρικοῦ οὐχὶ δὲ περὶ πραγματικοῦ κράνους, καθ' ὅσον ἐν παρόμοιον ἐξ ὑαλομάζης κράνος θὰ ἀπετέλει διαρκὴ κίνδυνον διὰ τὸν φέροντα αὐτό.

2 G. KARO, ἔ.ἀ. σ. 154, ἀρ. 895 πίν. LXXI (τὰ χαρακτηριστικῶς ὡς «Symmetrische Helmzierden») καὶ ἐν σ. 219.

3 Αὐτὰ εἶναι: α) ἐπὶ τοῦ πελέκειος τῆς συλλογῆς Γιαμαλάκη (Α. ΧΕΝΑΚΙ-ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ, BCH 77, 1953, σ. 46-58).

β) ἐπὶ τοῦ ἀργυροῦ ἀγγείου τοῦ τετάρτου βασιλικοῦ τάφου τῶν Μυκηνῶν (G. KARO ἔ.ἀ. σ. 106 ἀρ. 481 πίν. 122' EVANS, P. of M. III, σ. 89 ἔξ., Σ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, ΑΔ 10, 1926, σ. 78-90),

γ) ἐπὶ τοῦ τεμαχίου τοῦ ἐκ στεαίτου ἀγγείου τοῦ Ashmolean Museum τῆς Ὁξφόρδης (EVANS, P. of M. III, σ. 185, εἰκ. 128).

δ) ἐπὶ τοῦ σφραγιστήρος τοῦ ὑπ' ἀρ. 518 θαλαμωτοῦ τάφου τῶν Μυκηνῶν (WACE, Chamber Tombs, σ. 85, εἰκ. 386; CMS I (Athen), σ. 172 ἀρ. 153' VENTRIS-CHADWICK, Documents, σ. 223) καὶ

ε) ἐπὶ τοῦ σφραγιστήρος τοῦ τρίτου βασιλικοῦ τάφου τῶν Μυκηνῶν (CMS - I (Athen), σ. 22 ἀρ. 11' Documents, σ. 292 εἰκ. 26H).

4 Ἀθήναιον 6, σ. 76-7' B. HAUSSOULLIER, Catalogue descriptif des objets découverts à Spata, BCH 2, 1878, σ. 185-225. Ἡ κεφαλὴ περιγράφεται ἐν σ. 217-218 ἀρ. Ἐθν. Μ. 2055. Ἐπίσης παρὰ C. SCHUCHHARDT, Schliemanns Ausgrabungen², Leipzig 1891, σ. 342' CHR. TSOUNTAS - J. I. MANATT, The Mycenaean Age, Boston - New York 1892, σ. 196. A.S. MURRAY - A. H. SMITH - H. B. WALTERS, Excavations in Cyprus, London 1900, σ. 9' W. REICHEL, Homer. Waffen², σ. 101, 104' V. STAIS, Collection Mycénienne, 1η ἔκδ. 1909, σ. 140 ἀρ. 2055, 2α ἔκδ. 1915, σ. 164 ἀρ. 2055. O. MONTELIUS, La Grèce Préclassique, Stockholm 1924, σ. 168, εἰκ. 588. G. KARO, Schachtgräber, σ. 218. A. EVANS, P. of M. IV², σ. 869 σημ. 2. KUKAHN, Der griechische Helm, σ. 4, 6. H. BOSSERT, Altkreta³, Berlin 1937, σ. 21 εἰκ. 60. LORIMER, Homer and the Monuments, σ. 215 εἰκ. 19b. G. E. MYLONAS, AJA 55, 1951, σ. 144. S. ALEXIOU, Antiquity 28, 1954, σ. 212 σημ. 9.

Εἰκ 2. Κεφαλή πολεμιστοῦ Σπάτων.

αὕτη ἀποτελεῖ τὸ πλέον χαρακτηριστικὸν καὶ πλέον ἐνδιαφέρον παράδειγμα τῆς σειρᾶς κεφαλῶν, αἱ ὁποῖαι παριστῶσι πολεμιστὰς μετὰ κράνους ἐκ χαυλιοδότων κάρων, ἀφ' ἑνὸς μὲν διότι ἀποδίδει ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὰ προσώπου, ἀφ' ἑτέρου δὲ διότι ἔφερε κέρατα κριοῦ, ὡς θὰ ἴδωμεν περαιτέρω. Ἡ κεφαλὴ ἐχρησίμευεν ὡς πρόσθεμα (ap-
plique), ἥτοι προσετίθετο πρὸς κόσμησιν ἐπὶ ἄλλον

Εἰκ. 3. Ὅπισθία πλευρὰ κεφαλῆς πολεμιστοῦ Σπάτων.

σκεύους, ὅπως ἡ ὀπισθία αὐτῆς ἐπιφάνεια εἶναι ἐπίπεδος. Τὸ κράνος φέρει τρεῖς σειρὰς χαυλίων καταλήγει δὲ ἄνω εἰς τὴν κορυφὴν εἰς κύμβαχον πρὸς ὑποδοχὴν τοῦ λόφου. Εἰς τὴν κατωτέρω σειρᾶν τῶν χαυλιοδότων τοῦ κράνου — ὑπεράνω τοῦ ἀριστεροῦ ὠτός — διακρίνεται ὀπὴ κυκλικῆ διαμέτρου 0.003μ. καὶ βάθους 0.013μ. Ἡ ὀπὴ αὕτη, ἐκκινουσα ἀπὸ τῆς ἐξωτερικῆς-ἀναγλύφου ἐπιφανείας τοῦ κράνου, καταλήγει εἰς τὴν ὀπισθίαν-ἐπίπεδον ἐπιφάνειαν τῆς κεφαλῆς. Ἐτέρα ὀπὴ ὑπάρχει εἰς κατώτερον σημεῖον τῆς ὀπισθίας ἐπιπέδου ἐπιφανείας τῆς κεφαλῆς. Ἀμφότεραι ἐχρησίμευον πρὸς ὑποδοχὴν μικρῶν ξυλίνων πιθανῶς ἢ καὶ ἐλεφαντίνων ἡλῶν ἀποσκοπούντων εἰς τὴν στερέωσιν τῆς ἐξ ἐλέφαντος αὐτῆς κεφαλῆς εἰς ἑτέραν ἐπίπεδον ἐπιφάνειαν, π.χ. ἐνὸς ξυλίνου ἢ ἐλεφαντίνου κιβωτιδίου ἢ ἄλλου τινὸς σκεύους. Ἡ ἀνωτέρα ὀπὴ, ἥτις διαπερᾷ τὴν κεφαλὴν ἀπ' ἄκρου εἰς ἄκρον, ὑπηρετεῖ διττὸν σκοπὸν: ἀφ' ἑνὸς μὲν τὴν στερέωσιν τοῦ προσθέματος αὐτοῦ, ἀφ' ἑτέρου δὲ τὴν στερέωσιν ἐπὶ τῆς ἐξωτερικῆς-ἀναγλύφου ἐπιφανείας τοῦ κράνου ἐνὸς κέρατος κριοῦ κατὰ τὸ ἤδη γνωστὸν παράδειγμα τοῦ Βαφειοῦ. Ἡ κεφαλὴ τῶν Σπάτων ἀποτελεῖ τὸ μονα-

δικὸν παράδειγμα τῆς σειρᾶς τῶν ἐξ ἐλέφαντος κεφαλῶν πολεμιστῶν μετὰ κράνους ἐκ χαυλιοδότων, ὅπερ φέρει ὀπὴν διαπερῶσαν τὴν κεφαλὴν ἀπὸ τῆς ἐξωτερικῆς-ἀναγλύφου ἐπιφανείας μέχρι τῆς ἐσωτερικῆς ὀπισθίας-ἐπιπέδου ἐπιφανείας¹ (εἰκ. 3).

Διὰ γυμνοῦ ὀφθαλμοῦ οὐδὲν τὸ ἐνδεικτικὸν φαίνεται περὶ τὴν ὀπὴν αὐτὴν τοῦ

WACE, BSA 49, 1954, 236. ΣΠ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ - ΜΑΕ ΧΙΡΜΕΡ, Κρήτη καὶ Μυκηναϊκὴ Ἑλλάς, Ἀθῆναι 1959, σ. 68, 123, εἰκ. 215. Σ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, ΠΑΑ 37, 1962, σ. 77 σημ. 3, πίν. II εἰκ. 2. P. DEMARGNE, Naissance de l'art grec, Paris 1964, σ. 21 εἰκ. 340. Γ. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΣ - Α. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ, Ἐθνικὸ ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, Α' Προϊστορικὴ Συλλογὴ, Ἀθῆναι 1946, σ. 50, πίν. 24 β.

¹ Κεφαλαὶ Ἐθν. Μ. Ἀθηνῶν: ἐκ Μυκητῶν: ἀρ. 2468, 2469, 2470 (ΤΣΟΥΝΤΑΣ), 7391 (WACE)· ἰδὲ BSA

49, 1954, σ. 236-7 καὶ JHS 75, 1955 - Archaeological Reports, σ. 25. Ὁμοίως παρὰ EMMETT L. BENNETT, The Mycenaean Tablets II, ἐν Transactions of the American Philosophical Society, τ. 48 Μέρος I, Philadelphia 1958: Introduction by A. J. B. WACE, The House of the Shields, σ. 5-6 ἰδίᾳ ἐν σ. 6' εἰκ. 13, ἐνθα καὶ διακρίνονται ὀπαὶ ἐπὶ τῆς ὀπισθίας-ἐπιπέδου ἐπιφανείας τῆς κεφαλῆς. L. A. STELLA, La civiltà micenea nei documenti contemporanei, Roma 1965, σ. 112, πίν. Vb. ἐκ Σπάτων: ἀρ. 2055

κράνους. Ἐν μεγεθύνσει ὁμως, ὡς καὶ εἰς τοὺς τόμους ΜΑΡΙΝΑΤΟΥ - ΧΙΡΜΕΡ¹ καὶ DEMARGNE², δυνάμεθα νὰ διακρίνωμεν καλῶς περίξ τῆς ὀπῆς εἰς τὴν σχηματιζομένην δακτυλιοειδῆ ἐπιφάνειαν ἴχνη, τὰ ὁποῖα δεικνύουσιν ὅτι ἀντικείμενόν τι ἦτο ἄλλοτε προσηρμοσμένον ἐπ' αὐτῆς. Διακρίνεται ἐπίσης καλῶς ὅτι ἡ «αὐλαξ» ἢ ὀρίζουσα τὴν δευτέραν καὶ τὴν τρίτην σειρὰν τῶν χαυλιοδόντων διακόπτεται ἀκριβῶς εἰς ἃ σημεῖα λήγει ἐξωτερικῶς ὁ κυκλικὸς δακτύλιος, ἦτοι ὑποδηλοῖ σαφῶς τὴν ἐξωτερικὴν περίμετρον τοῦ δακτυλίου (ὡς ὀριακὰ σημεῖα).

Τὸν τρόπον καθ' ὃν προσηρμόσθη τὸ κέρας εἰς τὴν ὀπὴν δὲν γνωρίζομεν ἀκριβῶς. Ἡ θέσις καὶ ἡ κατεύθυνσις τῆς ὀπῆς εἰς τὰ πλευρὰ τοῦ κράνους καὶ οὐχὶ εἰς τὸ ἀνώτατον σημεῖον τῆς ἀνωτάτης ἐπιφανείας τοῦ κρανίου ἀποκλείουσι τὴν περίπτωσιν χρήσεως κεράτων βοῶς—κατὰ τὸ παράδειγμα τῆς Μιδέας—ἢ τράγου. Εἰς τὸ σημεῖον τῆς ὀπῆς θὰ ἠδύνατο νὰ τεθῆ μόνον κέρας κριοῦ κατὰ τὸ παράδειγμα τοῦ Βαφειοῦ. Θεωροῦμεν δὲ ἰδιαζούσης σημασίας τὸ γεγονός ὅτι ἅπαντα τὰ γνωστὰ ὀδοντόφρακτα κράνη μετὰ κεράτων εἶναι μόνον κριοφόρα, ἦτοι ἔφερον εἰς τὰ πλευρὰ ζεῦγος κεράτων κριοῦ.

Κατόπιν τῶν ἀνωτέρω ἐκτεθέντων δυνάμεθα νὰ ἀποκαταστήσωμεν τὸ κέρας τοῦ κράνους τοῦ ἡγεμόνος - πολεμιστοῦ τῶν Σπάτων ἐπὶ τῆ βάσει τῆς παραστάσεως τοῦ σφραγιδολίθου τοῦ Βαφειοῦ, ἐνθα παρίστανται ἀμφότερα τὰ κέρατα. Δυστυχῶς κατὰ τὴν γενομένην ἐπὶ τούτῳ ὑφ' ἡμῶν ἔρευναν εἰς τὸ Ἐθνικὸν Μουσεῖον οὐδὲν εὐρέθη τὸ ἐνδεικτικὸν μετὰ τῶν λοιπῶν εὐρημάτων τοῦ τάφου τῶν Σπάτων³. Τὰ κράνη τοῦ Βαφειοῦ, τῶν Σπάτων, τῶν Μυκηναίων, ὡς καὶ λοιπῶν τόπων, ἐν οἷς εὐρέθησαν παρόμοια ἐκ χαυλιοδόντων κάπρων κράνη, ἐτοποθετοῦντο εἰς τὸ ἀνώτερον τμήμα τῆς κεφαλῆς καλύπτοντα τὴν ἄνω κυρίως ἐπιφάνειαν τοῦ κρανίου. Ὁ προορισμὸς τῶν ἦτο σαφῶς πολεμικός, πλὴν ὁμως δὲν δυνάμεθα νὰ ἀρνηθῶμεν καὶ τὸν τελετουργικὸν χαρακτῆρα τὸν ὁποῖον ὑπηρετοῦν. Ἰκανὰ μέρη τῆς κεφαλῆς παρέμενον ἀκάλυπτα, ὡς καὶ ὁ λαιμὸς τοῦ πολεμιστοῦ. Τοῦ αὐτοῦ πλεονεκτήματος στεροῦνται ἅπαντες οἱ λοιποὶ γνωστοὶ τύποι μυκηναϊκῶν κρανῶν. Ἐξ ἀντιθέτου ἀδυνατοῦμεν νὰ δεχθῶμεν τὸν ἀποδιδόμενον εἰς οἰονδήποτε ἐξ αὐτῶν μαγικὸν ἢ θρησκευτικὸν χαρακτῆρα, καθ' ὅσον οὐδὲν ἕτερον εὐρημα (ὡς π.χ. ὁ πέλεκυς τῆς συλλογῆς Γιαμαλάκη) ἢ οὐδεμία ἔνδειξις ἐπὶ ἐτέρας παραστάσεως (ὡς ἐπὶ τοῦ σφραγιδολίθου τοῦ Βαφειοῦ) δύνανται νὰ δικαιολογήσῃ τοιοῦτον χαρακτῆρα⁴. Αὐτὸ τοῦτο τὸ ὑλικὸν ἐκ τοῦ ὁποίου συνετίθεντο ἢ ἀπετελοῦντο τὰ ἐκ χαυλιοδόντων κάπρων μυκηναϊκὰ κράνη, ὑποδηλοῖ τὴν ἀνδρείαν τῶν φερόντων αὐτά, ἀνδρεία ἣτις ἐδείχθη τόσον εἰς τὰ κινήγια αὐτῶν τῶν ἀγρίων ζώων, ὅσον καὶ εἰς τοὺς πολέμους. Τὸ ἐν κέρας, ὅπερ ἐκπηδᾷ ἐκ τοῦ κράνους ὑπεράνω τοῦ μετώπου τοῦ πολεμιστοῦ, ἢ ἔτι κάλλιον τὸ ζεῦγος τῶν πλευρικῶν κεράτων τοῦ κράνους τῶν μυκηναϊκῶν πολεμιστῶν ὑποδηλοῖ τὴν βασιλικὴν αὐτῶν καταγωγὴν,

1 Ἐ. ἀ. εἰκ. 215.

2 Ἐ. ἀ. εἰκ. 340.

3 Ἰδιαίτερος θερμὰς ὀφείλω νὰ ἐκφράσω τὰς εὐχαριστίας μου ἀπὸ τῆς θέσεως ταύτης πρὸς τὸν Διευθυντὴν τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν

κ. Γεώργιον Δοντᾶν διὰ τὴν ἄδειαν ἐρεῦνης, ἣν μοὶ παρέσχεν.

4 Α. ΧΕΝΑΚΙ-ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ, BCH 77, 1953, σ. 55 ἐξ. Α. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ, Μυκηναϊκὴ Σφραγιδολογία, σ. 41.

ιδία δὲ τὴν ἡγεμονικὴν καὶ ἡγετικὴν αὐτῶν μεταξὺ τῶν συμπολεμιστῶν τῶν ιδιότητα καὶ θέσιν.

Ἡ χρῆσις αὕτη κέρατος, τὴν ὁποῖαν ἀπαντῶμεν καὶ εἰς παραστάσεις θεῶν τῆς Ἀνατολῆς, παρελήφθη ὑπὸ τῶν Μυκηναίων, ὡς φύσει πολεμικοῦ χαρακτήρος λαοῦ, διετηρήθη δὲ καὶ κατὰ τὰς λοιπὰς περιόδους τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος, ὡς ἐπίσης κατὰ τὴν ἑτρουσκικὴν καὶ ρωμαϊκὴν ἐποχὴν. Τὸ πνεῦμα δὲ αὐτό, ὑφ' οὗ διείποντο οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες καὶ Ρωμαῖοι, μετεβιβάσθη διὰ τῆς παραδόσεως, ἰδίᾳ δὲ διὰ τῶν μνημείων, εἰς τοὺς μετέπειτα χρόνους, εἰς τοὺς γείτονας λαοὺς καὶ τὰ λοιπὰ ἔθνη τῆς γηραιᾶς ἡπείρου¹.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΣΤΥΛ. ΚΟΡΡΕΣ

ΠΑΡΟΡΑΜΑΤΑ

- σ. 120 Ἐν τῷ 1 στίχῳ ἀνάγνωθι σαρδόνυχος ἀντὶ σαρδίου.
- σ. 122 σημ. 3 β) G. KARO, ἔ. ἀ. σ. 119 ἀρ. 605-7, πίν. 128-131, EVANS : P. of M. IV, σ. 868, εἰκ. 857. LORIMER, ἔ. ἀ. σ. 215-6, 220, 222, 229, πίν. XV, (ἀντὶ Σ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ).
- σημ. 3 δ) τῶν VENTRIS-CHADWICK, Documents, σ. 377 εἰκ. 26 D.
- σημ. 3 ε) τῶν Documents σ. 378, εἰκ. 26 H.
- σ. 124 σημ. 4 τῆς σελίδος 122 : τελευταῖος στίχος : 1964.

¹ Ἐνια μνημεῖα ἀναφέρομεν, ὡς α) τὴν κερασφόρον μορφὴν ἐκ φιάλης τοῦ 3ου μ.Χ. αἰῶνος τῆς τέχνης τῶν Σασσανιδῶν. Πρόκειται σαφῶς περὶ ἡγεμονικῆς μορφῆς, καθ' ὅσον, ἔκτος τοῦ ζεύγους τῶν κερμάτων, φέρει προσέτι μίαν σφαιρὰν στρογγύλην ἐπὶ τῆς κεφαλῆς του (Hermitage - PR. OL. HARPER, The Metropolitan Museum Bulletin, November 1966, σ. 141, εἰκ. 7).

β) Τὸ ἄγαλμα τῆς Fortitude (ὡς ὑποδηλοῦσης τὴν ἠθικὴν δύναμιν, τὸ σθένος, τὴν ἐνέργειαν καὶ τὸ θάρρος) τοῦ Γάλλου γλύπτου M. Colombe, ὅπερ ἐκόσμη

τὸν τάφον τοῦ Φραγκίσκου τοῦ 2ου τῆς Βρετανίας καὶ τῆς Μαργαρίτας ντὲ Φουά). Τὸ ἄγαλμα ἔφερε ζεύγος κερμάτων κριοῦ (P. PRADEL, Michel Colombe, le dernier imagier gothique, Paris 1953, πίν. IX-X) καὶ

γ) Τὸ κράνος, ὅπερ προσέφεραν ὡς δῶρον ὁ Μαξιμιλιανὸς Α', αὐτοκράτωρ τοῦ Ἁγίου Ρωμαϊκοῦ κράτους πρὸς Ἐρρίκον Η' τῆς Ἀγγλίας (National Collection of Arms and Armour of the Tower of London ἐν National Geographic, June 1961, τ. 119 ἀρ. 6, σ. 774). Ἴδὲ ἐπίσης παρὰ J. H. TURNURE, AJA 69, 1965, σ. 45.